

«ԻՆՏԵՐԱԿՏԻՎ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ
ԶԱՐԳԱՅՈՒՄ» ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

ՀԵՐԹԱԿԱՆ ԱՏԵՍՏԱՎՈՐՄԱՆ ԵՆԹԱԿԱ
ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՎԵՐԱՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ
ԴԱՍԸՆԹԱՑ 2022

ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

ԹԵՄԱ՝

*Մովորողների հայրենասիրական
դաստիարակության իրականացումը հայ
ժողովրդի հերոսամարտերի ներկայացմամբ*

ԱՌԱՐԿԱ՝

ՆԶՊ

ՀԵՂԻՆԱԿ՝

Մարգարյան Արա

ՄԱՐԶ՝

Լոռի

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆ՝

*ՀՀ ԿԳՄՄՆ «Վանաձորի մաթեմատիկայի և
բնագիտական առարկաների խորացված ուսուցմամբ
հատուկ դպրոց» ՊՈԱԿ*

ՂԵԿԱՎԱՐ՝

Մ.գ.դ., դոցենտ, ՌԲԱ պրոֆեսոր Ա. Ծատուրյան

Վանաձոր 2022 թ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ -----	3
2. Օսմանյան բանակի արշավանքը դեպի Արևելյան Հայաստան -----	3
3. Իրադրությունը Երևանում ճակատամարտի նախօրեին -----	5
4. Մարդարապատի ճակատամարտը -----	6
5. Մարդարապատի ճակատամարտին նախորդած գորաշարժերը -----	8
6. Մարդարապատի գրավումը թուրքերի կողմից. հայերի հակահարձակումը ---	10
7. Ընդհանուր իրադրությունը ճակատամարտի առաջին օրերին -----	13
8. Մարտական հետագա գործողությունները -----	14
9. Բաշ Ապարանի ճակատամարտը -----	19
10. Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը -----	20
11. Ցանկ օգտագործված գրականության -----	22

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հանրակրթության նոր չափորոշիչներով էապես կարևորվում է սովորողների մոտ տարբեր կարողունակությունների /կոմպետենցիաների/ ձևավորումը: Այդպիսի կարողունակություններից են սեփական պատմության իմացության արժևորումը, հայրենասիրության դաստիարակումը, հոգևոր արժեքների վերաիմաստավորումը և այլն: Սակայն այս կարողունակությունները պետք է ընկալել այնպես, որ յուրաքանչյուր ազգի համար նույնպես կարևոր են այդպիսի արժեհամակարգային որակներ և դրանով չի նսեմացվում մյուս ազգերի արժանապատվությունը: Ազգի հերոսական անցյալի ներկայացումը պետք է դիտել ոչ այլ ինչ, քան ազգի ինքնագիտակցության և ազատության ձգտման դրսևորում և հերոսների փառաբանում:

Հայաստանի Հանրապետության այսօրվա իրավիճակում առավել արդիական է դառնում հայ ժողովրդի անցյալի հերոսական դրվագների ուսուցումը, ինչպես պատմության, այնպես էլ մյուս հասարակագիտական առարկաներում այդ թվում ՆԶՊ-ում:

Հետազոտական աշխատանքի նպատակն է 1918 մայիսյան հերոսամարտի ներկայացման միջոցով ցույց տալ, թե ինչպես կարելի է սովորողների մոտ ձևավորել հայրենասիրության տարրեր և ծանոթանալ ռազմական գործի նրբությունների և մարտական գործողությունների տրամաբանությանը: Այդ նպատակով մանրամասն նկարագրվել է Արևելյան Հայաստանի վրա Օսմանյան բանակի արշավանքը, Սարդարապատի ճակատամարտը, Բաշ Ապարանի և Ղարաքիլիսայի ճակատամարտերը:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ 1918 ԹՎԱԿԱՆԻ ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԸ

1. Օսմանյան բանակի արշավանքը դեպի Արևելյան Հայաստան

1917 թվականին Ռուսաստանում հոկտեմբերյան հեղաշրջումից և ապա դեկտեմբերի 5-ին Երզնկայում Օսմանյան կայսրության 3-րդ բանակի և Անդրկովկասի կոմիսարիատի միջև կնքված զինադադարից հետո Կովկասյան ճակատից, մասնավորապես՝ Արևմտյան Հայաստանի տարածքից նահանջող ռուսական զորքերին սկսեցին փոխարինել նոր կազմավորվող փոքրաթիվ հայկական զորաջոկատները: Օգտվելով ստեղծված ռազմաքաղաքական իրավիճակից՝ օսմանյան կառավարությունը ծրագրեց վերանվաճել համաշխարհային պատերազմի ընթացքում ռուսական բանակի գրաված տարածքները, ապա նաև ներխուժել Արևելյան Հայաստան ու Հարավային Կովկաս¹:

1918 թվականի փետրվարին հարձակման անցնելով՝ թուրքական 3-րդ բանակը հաջորդաբար սկսեց գրավել Արևմտյան Հայաստանի բնակավայրերը: Ապրիլին՝ Տրապիզոնի հաշտության բանակցությունների ձախողումից հետո 3-րդ բանակի հրամանատար Մեհմեդ Վեհիբ փաշան զորքերը շարժեց դեպի Անդրկովկաս: Նորահռչակ Անդրկովկասի Դաշնային Հանրապետության ղեկավարության զիջողական քաղաքականությունից օգտվելով՝ թուրքական զորքերը ապրիլի 25-ին գրավեցին նաև Կարսի լավ ամրացված ամրոցը՝ անմիջական սպառնալիք ստեղծելով Ալեքսանդրապոլի համար: Կարսի գրավումից հետո օսմանյան զորքերի հրամանատարությունը Անդրկովկասի իշխանությունների առջև նոր պայմաններ առաջ քաշեց՝ Ախալքալաքի, Ախալցխայի և Ալեքսանդրապոլի, ինչպես նաև Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթգծի հանձնում, որով թուրքական զորքերը կարող էին փոխադրվել դեպի Թավրիզ և Անդրկովկասյան բոլոր երկաթուղիներն ազատ օգտագործել մինչև բրիտանացիների դեմ պատերազմի ավարտը: Չսպասելով Բաթումում Անդրկովկասի պատվիրակության հետ բանակցությունների ավարտին՝ թուրքական զորքերն արագ հարձակումով մայիսի 15-ին

¹ Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետություն, հ. հատոր 1, Երևան, 2005, էջ 20-30:

գրավեցին նաև Ալեքսանդրապոլը՝ նվաճման սպառնալիք ստեղծելով ամբողջ Արևելյան Հայաստանի համար:

Արևելյան Հայաստան ներխուժելու համար թուրքական հրամանատարությունը կատարեց զորքերի վերախմբավորում: 3-րդ բանակի 1-ին Կովկասյան բանակային կորպուսի (հրամ.՝ գեներալ - մայոր Քյազըմ Կարաբեքիր փաշա) և 2-րդ Կովկասյան բանակային կորպուսի (հրամ.՝ գեներալ - մայոր Յակուբ Շևքի փաշա) ստորաբաժանումներից Կարսում ստեղծվեց հատուկ զորախումբ՝ Յակուբ Շևքի փաշայի ընդհանուր հրամանատարությամբ: Այդ զորախմբի կազմում հայկական ուժերի դեմ գործելու էին 1-ին Կովկասյան բանակային կորպուսի 36-րդ դիվիզիան (հրամանատար՝ գնդապետ Փիրսելիմօղլու Համդի բեյ)՝ Ալեքսանդրապոլ-Երևան ուղղությամբ, և 9-րդ դիվիզիան (հրամանատար՝ գնդապետ Ռուշթու փաշա)՝ Ալեքսանդրապոլ - Համամլու - Բաշ-Ապարան - Երևան ուղղությամբ, և 2-րդ Կովկասյան բանակային կորպուսի 11-րդ դիվիզիան (հրամանատար՝ գնդապետ Ջավիդ Էրդել)՝ Ալեքսանդրապոլ - Ղարաքիլիսա - Դիլիջան - Ելիզավետպոլ ուղղությամբ, 5-րդ դիվիզիան (հրամանատար՝ գնդապետ Մյուրսել)՝ Ալեքսանդրապոլ - Վորոնցովկա - Թիֆլիս ուղղությամբ: Այդ զորախմբից բացի դեպի Արևելյան Հայաստան արշավանքի ռազմական գործողություններին մասնակցում էր նաև 2-րդ բանակի 4-րդ կորպուսի 12-րդ դիվիզիան, որը Սարդարապատի ճակատամարտի նախօրյակին հսկում էր Սուրմալուի լեռնանցքները և առաջադրանք ուներ ներխուժելու Իզդիրի շրջան:

Հակառակորդին դիմակայելու համար հայկական զինված ուժերի ընդհանուր հրամանատար գեներալ-մայոր Թովմաս Նազարբեկյանը որոշեց պաշտպանել դեպի Երևան և Թիֆլիս տանող ռազմավարական նշանակության երկու ճանապարհները:

Ալեքսանդրապոլից դուրս եկած հայկական ուժերի մի մասը՝ Հայկական կորպուսի 1-ին դիվիզիայի որոշ ստորաբաժանումներ, ինչպես նաև Հայկական հատուկ հավաքական ջոկատի կազմում եղած մի քանի ստորաբաժանումներ, Ալեքսանդրապոլ-Սարդարապատ ուղղությամբ նահանջեց դեպի Արարատյան դաշտ: Այստեղ Մովսես Միլիկյանի ընդհանուր հրամանատարությամբ ձևավորվեց հայկական զորքերի երևանյան զորախումբը, որի առջև դրվեց Երևանի ուղղությամբ թուրքական հարձակումը հետ մղելու խնդիր:

2. Իրադրությունը Երևանում ճակատամարտի նախօրեին

Թուրքական զորքերի արշավանքը ծանր կացության մեջ դրեց հայկական քաղաքական ղեկավարությանն ինչպես Թիֆլիսում, այնպես էլ Երևանում: Մայիսի 19-ին՝ Սուրմալու ներխուժելուց հետո, թուրք զեներալ Հալիլ բեյը (Էնվեր փաշայի հորեղբայրը) Բաթումում հայտարարեց, թե «հայերը պարտված են և պետք է ենթարկվեն»: Մյուս կողմից, Բաթումի բանակցություններում հայկական պատվիրակությունը (Ալեքսանդր Խատիայան, Հովհաննես Քաջազունի) Անդրկովկասի կառավարության հայ անդամ Խաչատուր Կարճիկյանին հղած հեռագրով խորհուրդ էր տալիս «ռազմական դիմադրություն ցույց չտալ թուրքերին»:

Թուրքական զորքերի հարձակման հետևանքով Ալեքսանդրապոլի գավառում, Արարատյան դաշտում ու Երևանում տիրող խուճապի արդյունքում Երևանի քաղաքային խորհուրդը մայիսի 18-ի ընդլայնված նիստում ընդունեց Երևանի քաղաքագլուխ Թադևոս Թոշյանի առաջարկությունը՝ քաղաքն առանց դիմադրության թուրքերին հանձնելու, քաղաքի բնակչությունը տարահանելու և Քանաքեռի բարձունքում դիրքավորվելու վերաբերյալ: Սակայն Երևանը հանձնելու մասին ընդունված որոշումը գործնական հետևանք չունեցավ, քանի որ Երևանում Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի լիազոր գործադիր մարմինը՝ Հատուկ կոմիտեն, Երևանի ազգային խորհրդի ղեկավար Արամ Մանուկյանի գլխավորությամբ կտրուկ դեմ հանդես եկավ նման զարգացմանը և բեկանեց այդ որոշումը (Երևանում և Երևանի նահանգում փաստացի գերագույն իշխանությունը պատկանում էր Հատուկ կոմիտեին): Շուրջ 1500 բնակիչների օգնությամբ Արամ Մանուկյանի հրահանգով Երևանի մատույցները պաշտպանական ամրություններով ապահովվելու աշխատանքներ տարվեցին, մասնավորապես, Եռաբլրի տարածքում:

Մայիսի 18-ին Արամ Մանուկյանը Երևանի պարետ Արշավիր Շահխաթունու ուղեկցությամբ այցելեց Էջմիածին՝ կաթողիկոս Գևորգ 5-րդին հորդորելու անվտանգության նկատառումներով ժամանակավորապես թողնել Էջմիածինը և մեկնել Բյուրական: Սակայն կաթողիկոսը ոչ միայն կտրուկ հրաժարվեց, այլև զորքին կոչ արեց վճռական դիմադրություն ցույց տալ հակառակորդին: Արամ Մանուկյանը հետագա օրերին

Երևանում ու շրջակայքում իրավիճակը կայունացնելու և հետագա զարգացումները հոգուտ հայկական կողմի շրջելու հարցում անփոխարինելի դեր ունեցավ: Մայիսի 19-ի առավոտյան նա հայկական 1-ին դիվիզիայի հրամանատար գեներալ Մովսես Միլիկյանի առջև խնդիր դրեց կանգնեցնել հայկական զորքերի նահանջը և ամեն գնով կանխել դեպի Երևան թուրքական զորքերի հարձակումը: Ա. Մանուկյանը խոստացավ կարճ ժամանակում կատարել այդ նպատակի համար անհրաժեշտ կազմակերպչական աշխատանքներ, հավաքագրել մարդուժ, զենք-զինամթերք²: Հետագա օրերին Աստաֆյան փողոցում, Անգլիական այգում, Ուսուցչական սեմինարիայի առջև և այլ վայրերում կազմակերպվեց կամավորների հավաքագրում, որոնք ճակատամարտի սկզբում համալրեցին զորքերը:

3. Սարդարապատի ճակատամարտը

Ալեքսանդրապոլ-Երևան ուղղությամբ արշավող թուրքական 36-րդ դիվիզիայի կազմում էին 106-րդ, 107-րդ և 108-րդ հետևակ գնդերը, հրաձգային մեկ գումարտակ, երկու հրետանային դիվիզիոն: Թուրքական զորքն ուժեղացված էր կորպուսային առանձին հեծակազորային գնդի և քրդական 1 500-ոց հեծյալ գնդի ուժերով: Թուրքական ուժերի ընդհանուր թվաքանակը կազմում էր 7 500 - 10 000 զինվոր ու սպա՝ ներառյալ քրդական ուժերը: Թուրքերի տրամադրության տակ կար 40 հրանոթ³:

Սարդարապատի ճակատում հայկական կողմի ուժերն ընդգրկված էին երևանյան զորախմբի կազմում, որի ստորաբաժանումների մյուս մասը մասնակցեց թուրքական 9-րդ դիվիզիայի դեմ Բաշ-Ապարանի ճակատամարտին: Զորախմբի հրամանատարն էր գեներալ-մայոր Մովսես Միլիկյանը, շտաբի պետը՝ գնդապետ Ալեքսանդր Վեքիլյանը: Շտաբը Վաղարշապատում էր՝ Էջմիածնի Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի շենքում: Սարդարապատի ճակատում կռվող ուժերի ընդհանուր հրամանատարը Երևանյան զորախմբի հրամանատարի տեղակալ գնդապետ Դանիել Բեկ-Փիրումյանն էր, շտաբի

² Ասրյան Ա., Արամ Մանուկյանի գործունեությունը Սարդարապատի հերոսամարտի օրերին // Կանթեղ. - հատ. 2. - Էջ 164-172

³ Սարդարապատ Բաշ-Ապարան Ղարաքիլիսա: 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերը, Երևան 1998, էջ 174:

պետը՝ կապիտան Ալեքսանդր Շնեուրը: Ներառված էին Հայկական կորպուսի 2-րդ դիվիզիան՝ ոչ լրիվ կազմով, և Հայկական հատուկ հավաքական ջոկատի (1917 թ. վերջին արևմտահայ կամավորականներից կազմված զորախումբ, նախքան Սարդարապատի ճակատամարտը կռվել է Կովկասյան ճակատում) կազմում եղած մի քանի ստորաբաժանումներ: 2-րդ դիվիզիայի (հրամանատար՝ Մովսես Սիլիկյան) կազմում էին 5-րդ (3 գումարտակի կազմով, հրամանատար՝ գնդապետ Պողոս-Բեկ Փիրումյան) և 6-րդ (12 վաշտ, հրամանատար՝ փոխգնդապետ Աբրահամ Դոլուխանյան) գնդերը, 2-րդ հեծյալ գունդը՝ 4 հեծելավաշտով (գնդապետ Զալինյան), պարտիզանական հետևակ գունդը՝ 8 վաշտով (գնդապետ Ալեքսեյ Պերեկրյոստով), պարտիզանական հեծյալ գունդը՝ 3 վաշտով (գնդապետ Կորոլկով), սահմանապահ գումարտակը (փոխգնդապետ Սիլին), 2-րդ դիվիզիայի շտաբի պարեկային վաշտը: 1-ին դիվիզիայի 4-րդ գնդի մեկ գումարտակ կանգնած էր Դավալուում՝ որպես հարավային ուղղության պաշտպանական զորաջոկատ:

Հայկական հատուկ հավաքական ջոկատի ստորաբաժանումներից Երևանյան զորախմբի կազմում ընդգրկվել էին 3-րդ հատուկ բրիգադից Վանի 1-ին (գնդապետ Յուզբաշև) և 2-րդ (գնդապետ Չախմախչև) հետևակ գնդերը՝ 2-ական գումարտակով (տեղակայված էին Իգդիրի շրջանում), Մակվի գումարտակը, 2-րդ հատուկ հեծյալ՝ Ջեյթունի գունդը (4 հեծելավաշտ, գնդապետ Սալիբեկյան), 2-րդ հատուկ բրիգադի զորամասերը՝ Խնուսի և Կարաքիլիսայի (գյուղաքաղաք հին Բայազետի գավառում) հետևակային գնդերը (գնդապետ Կազիմիրսկի), 1-ին հատուկ բրիգադից՝ Երզնկայի գունդը (6 վաշտ, հրամանատար՝ Կարապետ Հասան-Փաշայան), ինչպես նաև 1-ին հատուկ հեծյալ գունդը (հրամանատար՝ զորային ավագ Պավել Զոլոտարյով)⁴ :

Երևանյան զորախմբի կազմում կար հրետանային 5 մարտկոց՝ գնդապետ Քրիստափոր Արարատյանի ընդհանուր հրամանատարությամբ: Զորախմբի կազմում ճակատամարտին մասնակցեցին նաև արևմտահայ ու արևելահայ կամավորականների մի քանի ջոկատներ (Թռուցիկ Հովսեփի, Մակեդոնի, Բուլանըխցի Մուրադի և ուրիշների հրամանատարությամբ), եզդիների հեծյալ գումարտակը (հրամանատարներ՝ Ուսուբ բեկ և

⁴ Կարապետյան Մ., Հայկական ազգային բանակային կորպուսի ստեղծման պատմությունից, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1 (82), Երևան, 1994, էջ 6-12:

Ջանգիր աղա), մեծ թվով աշխարհագրայիններ: Հայկական գորքերի ընդհանուր թիվը ճակատամարտի առաջին օրերին կազմում էր շուրջ 9000 - 10000 զինվոր ու սպա, իսկ ուժերի մի մասը Բաշ-Ապարանի ճակատ տեղափոխելուց հետո՝ շուրջ 6 000 - 6 500: Հայերն իրենց տրամադրության տակ ունեին 28 հրանոթ, որոնցից 16-20-ն են օգտագործվել ռազմական գործություններում⁵:

4. Սարդարապատի ճակատամարտին նախորդած գորաշարժերը

Ալեքսանդրապոլի գրավման նախօրեին Ախուրյան գետի երկայնքով ձգվող ճակատում կանգնած հայկական ջոկատների հիմնական խնդիրներից էր Ալեքսանդրապոլից դեպի Երևան և դեպի Թիֆլիս տանող երկաթգծերն ու ճանապարհները պաշտպանելը: Ալեքսանդրապոլի անկումից հետո թուրքական գերագնացող ուժերի առաջխաղացման պատճառով այդ ջոկատները ստիպված էին նահանջել՝ մի մասը դեպի Համամլու-Ղարաքիլիսա, մյուսները՝ դեպի Արարատյան դաշտ: Մայիսի 19-ին թուրքական 36-րդ դիվիզիան, Ախուրյանի մերձակա Ղարաղուլա կիսակայարանը գրավելով, ռազմերթով շարժվեց Երևանի ուղղությամբ⁶: 2-րդ հատուկ բրիգադի ստորաբաժանումների մի մասը՝ Խնուսի և Կարաքիլիսայի հետևակային գնդերից, ինչպես նաև 1-ին հատուկ բրիգադի մի մասը (Երզնկայի հետևակ գունդը և այլ զորամասեր) մայիսի 16-19-ը Ախուրյանի ձախ ափից՝ Անի և Արագած կայարաններից, երկաթգծի երկայնքով աստիճանաբար հետ քաշվեցին դեպի Սարդարապատ: Նահանջի ընթացքում, դեռևս նախքան թուրքական հիմնական ուժերի հետ մարտի բռնվելը, նրանք թիկունքից ու թևերից կրակային հարվածներ էին ստանում 36-րդ դիվիզիայի առաջապահ քրդական հեծելազորի կողմից: Ալեքսանդրապոլ-Երևան ճանապարհով հայկական այդ զորամասերի կազմակերպված նահանջը կարևոր դեր խաղաց Երևանյան գորախմբի համար ժամանակ շահելու և ուժերի վերախմբավորում կատարելու համար: Դեռևս մայիսի 16-17-ին Երևանյան գորախմբի՝ Սարդարապատի շրջանում տեղակայված զորաջոկատների մի մասը շտապ ուղարկվեց Արաքս և Ղարաբուրուն կայարաններ՝ դեպի Արարատյան դաշտ

⁵ Սարդարապատ Բաշ-Ապարան Ղարաքիլիսա: 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերը, Երևան էջ 174:

⁶ Սարդարապատ Բաշ-Ապարան Ղարաքիլիսա: 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերը, Երևան, էջ 170:

արշավող թուրքերին դիմադրելու համար, իսկ որոշ ջոկատներ ուղարկվեցին Երևան՝ կամավորներով ու զինամթերքով համալրվելու և մարտերին պատրաստվելու համար:

Ստեղծված պայմաններում Հայկական կորպուսի հրամանատար Թովմաս Նազարբեկյանի և կորպուսի շտաբի պետ գնդապետ Եվգենի Վիշինսկու հրամանով կատարվեց հայկական ուժերի վերախմբավորում ու վերադասավորում: Նպատակն էր թուրքերի հարձակումները կանգնեցնել առանձին շրջաններում՝ Ալեքսանդրապոլ-Սարդարապատ ուղղությամբ և Ղարաքիլիսայում: Մայիսի 19-ին շտաբից ստացած հրամանի համաձայն⁷ գեներալ Մովսես Միլիկյանը որոշեց իր տրամադրության տակ եղած ուժերը կենտրոնացնել Էջմիածնի շրջանում և հակահարձակման միջոցով կանխել թուրքերի հարձակումը Երևանի վրա: Մայիսի 20-ին հայկական առաջապահ ուժերը ստիպված թողեցին Արաքս և Ղարաբուրուն կայարանները, նահանջեցին նաև երկաթգծից հյուսիս ընկած նախալեռնային շրջաններից՝ Մաստարայից, Թալինից, Աշնակից՝ կենտրոնանալով Սարդարապատում: 1-ին հատուկ բրիգադի նահանջող զորամասերը՝ Երզնկայի գունդը և Խնուսի գնդից կես վաշտ (Կարապետ Հասան-Փաշայանի ընդհանուր հրամանատարությամբ), մայիսի 20-ի երեկոյան Սարդարապատից տեղափոխվեցին ավելի խորք ու տեղակայվեցին Խզնաուզ գյուղում՝ Էջմիածնից հս.-արմ. մոտ 6 կմ:

Ալեքսանդրապոլ - Երևան ուղղությամբ թուրքական զորքերի արշավանքի հետևանքով Սուրմալուն պաշտպանող հայկական ջոկատների համար ստեղծվեց Երևանյան զորախմբի հիմնական ուժերից կտրվելու և շրջապատվելու վտանգ: Մայիսի 18-ին հակառակորդը հարձակվեց Կողբի հայկական ուժերի վրա: Միլիկյանի հրամանով մարտով նահանջեցին դեպի Կարակալայի կամուրջ: Մայիսի 19-ին թուրքական 4-րդ կորպուսի զորամասերը՝ հիմնականում 12-րդ հետևակային դիվիզիան, Բայազետի շրջանից ներխուժեցին Սուրմալու՝ այն գրավելուց հետո Արաքսը գետանցելու և Երևանյան զորախմբի թիկունք դուրս գալու նպատակով: Իգդիրից հարավ ընկած լեռնանցքներում ու բարձունքներում որոշակի դիմադրությունից հետո հայկական ուժերը (Վանի 1-ին և 2-րդ գնդերը) ստիպված նահանջեցին Իգդիր, այնուհետև, Երևանյան զորախմբի հրամանատարությունից այն թողնելու հրաման ստանալով, մայիսի 20-ին առանց մարտի

⁷ Ա.Ֆանասյան Ս., Սարդարապատի հաղթանակը, Հայաստան, մայիս 1918, Երևան, 1991, էջ 31:

նահանջեցին ու Մարգարայի կամրջով անցան Արաքսի ձախ ափ՝ իրենց հետևից այրելով այդ և Կարակալայի կամուրջները: Այդպիսով Մուրմալուն գրաված թուրքական զորքերը Մարդարապատի ռազմաբեմից կտրված մնացին: Հայկական կողմից կամուրջների մոտ տեղի կամավորների միջոցով ամուր պաշտպանություն կազմակերպվեց, որը ձախտդեց ճակատամարտի օրերին գետանցելու և հայերին թիկունքից հարվածելու թուրքական փորձերը⁸: Ռազմաճակատի թիկունքը հարավից ապահովելու՝ Դավալուի ուղղությամբ կամ Շարուրի կողմից Արաքսը գետանցելով թուրքական հարձակումը կանխելու համար Միլիկյանի հրամանով այդ կողմում ծավալվեց 3-րդ հատուկ բրիգադի ստորաբաժանումների մի մասը, որի գլխավոր ուժը Վանի 4-րդ գունդն էր (բրիգադի հրամանատար՝ գնդապետ Տիգրան Բաղդասարյան):

5. Մարդարապատի գրավումը թուրքերի կողմից. հայերի հակահարձակումը

Մայիսի 21-ին թուրքական 108-րդ հետևազորային գունդը հեծյալ և հրետանային ստորաբաժանումների հետ Արաքս կայարանի շրջանից շարունակեց հարձակումը: Մարդարապատի ջոկատը, հրետանային պաշտպանական մարտեր վարելով, սկսեց նահանջել և երեկոյան՝ 17:00-ին մոտ, հետ քաշվեց դեպի Քյուրաքյանլու - Քյորփալու - Հայի Ջեյվա գյուղերի բնագիծը: Թուրքերն ընդհուպ մոտեցան Քյորփալուին (Էջմիածնից շուրջ 7 կմ արևմտ.): Երկաթգծի ուղղությամբ առաջ շարժվելով՝ այդ օրը երեկոյան թուրքերը գրավեցին Մարդարապատ կայարանը (այժմ՝ Արմավիր քաղաքի տարածքում) և շուրջ 2 կմ դեպի հարավ գտնվող համանուն գյուղը, ապա նաև Գեչրլու գյուղը: Շարունակելով հարձակումը՝ թուրքական ուժերն օրվա վերջին գրավեցին նաև Վերին Կոլիբեկլու (այժմ՝ Ակնալիճ գյուղի տարածքում) բնակավայրը և երկաթգծի ուղղությամբ առաջացան մինչև Ղամրշլու կիսակայարան (այժմ՝ Զարթոնք գյուղի տարածքում)՝ Երևանից 20 կմ հեռավորության վրա: Երկաթգծի երկայնքով արշավող թուրքական ուժերի նպատակն էր առաջանալ դեպի Զանգիբասար: Դրանով նրանք երկաթգծից հարավ գտնվող հայկական զորաջոկատներին, տեղի բնակչությանը և շուրջ 100 000 արևմտահայ գաղթականությանը

⁸ Մարդարապատ Բաշ-Ապարան Ղարաքիլիսա: 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերը, Երևան էջ 172:

կղնեին Երևանից կտրվելու և կոտորվելու սպառնալիքի տակ: Մակայն Ղամբշլուից արևելք՝ Արտաշար գյուղի մոտ տեղակայված կապիտան Խոթեն Բգիթխանյանի հրետանային մարտկոցը կարողացավ հակառակորդին գամել տեղում⁹: Չնայած նահանջին՝ զգալիորեն ուժեղացվեց Արաքսի քանդված կամուրջների ձախափնյա պաշտպանությունը: Միաժամանակ Երևանից արագորեն ռազմաճակատ տեղափոխվեցին օրեր առաջ համալրման ուղարկված հայկական զորաջոկատները^[26]:

Երևանյան զորախմբի հրամանատար Մովսես Սիլիկյանը իր շտաբի պետ գնդապետ Ա. Վեքիլյանի հետ մշակեց ակտիվ հակահարձակմամբ արշավող թուրքական ուժերին Սարդարապատից հետ շարտելու մարտավարական ծրագիր: Մայիսի 21-ի երեկոյան Սարդարապատի ճակատում գործող բոլոր զորաջոկատներին տրվեց հաջորդ օրվա իրենց մարտական առաջադրանքը՝ ռազմական գործողությունները փոխհամաձայնեցված կատարելու հրահանգով: Սարդարապատի ճակատում կռվող հայկական զորքի կազմում էին 5-րդ և 6-րդ գնդերը, 2-րդ հատուկ բրիգադի Կարաքիլիսայի հետևակ գունդը (փոխգնդապետ Արեշյան), պարտիզանական հետևակ գունդը, եզդիական հեծյալ գումարտակը, արևմտահայ կամավորական ջոկատները, հրետանային 4 մարտկոցներ:

Մայիսի 21-ի լույս 22-ի գիշերը Մուլաբայազետ գյուղի շրջանում հայ աշխարհագորայինները և Ջանգիր աղայի գլխավորությամբ եզդիական 300-հոգանոց հեծյալ ջոկատը փոխհրաձգության մեջ մտան թուրքական զորքի՝ տեղի մուսուլմանների զինված անկանոն խմբերի հետ՝ թույլ չտալով նրանց թևերից ու թիկունքից հարվածել հայկական զորամասերին: Այդ հրաձգությունը Դոլուխանյանին և Պերեկրյոստովին հնարավորություն ընձեռեց մարտական կարգի բերելու իրենց գնդերը, իսկ կապիտաններ Սերգո Աթանեսյանին և Վլադիմիր Սակկիլարիին՝ դասավորելու իրենց հրետանին:

Հայկական զորքի շրջադարձային հակահարվածը գլխավորեց Երևանյան զորախմբի փոխհրամանատար, Սարդարապատի ճակատում կռվող ուժերի հրամանատար գնդապետ Դանիել Բեկ-Փիրումյանը: Մայիսի 22-ի վաղ առավոտյան նրա ընդհանուր հրամանատարությամբ հայկական ուժերն ամբողջ ճակատով հարձակման անցան

⁹ Աֆանասյան Ս., Սարդարապատի հաղթանակը..., էջ 34-35:

Քյուրաքյանլու - Քյորփալու - Հայի Զեյվա - Ղուրդուղուլի գյուղերի բնագծերից: Ճակատի կենտրոնում հարձակումն իրականացրեցին 5-րդ և 6-րդ գնդերը, որոնք հրետանային ու գնդացրային ստորաբաժանումների օգնությամբ կարողացան հուժկու գրոհով ոչնչացնել թուրքական առաջապահ զորքը Ղամըշլու կիսակայարանի շրջանում: Մասնավորապես, Քյորփալու, Ակնա (Այդր) լճի մոտակայքից, Թափաղիբի գյուղի այգիներից և Սարդարապատից հարավ գտնվող՝ պատմական Արգիշտիխինիլի բնակավայրի բլրի վրայից Խ. Իգիթխանյանի, Վ. Սակկիլարիի, Նիկոլայ Կլիչի և Ս. Աթանեսյանի հրետանային մարտկոցները, ինչպես նաև գնդի ու այլ զորամասերի գնդացրային ստորաբաժանումները միաժամանակյա դիպուկ կրակով կարողացան ճնշել հակառակորդի հրետանու կրակը և նուսրացնել հետևակի ու հեծելազորի շարքերը, որից հետո հայկական հետևակն աշխարհագրային ուժերի աջակցությամբ անցավ ամբողջ թափով հակահարձակման: Թներից ու թիկունքից հակառակորդին հարվածեցին Պերեկրյոստովի կամավորական գունդը, Իգդիրի, Զեյթունի և Խնուսի ջոկատները, 1-ին հատուկ հեծյալ գունդը (վերջինի կազմում իր հեծյալ դասակով ճակատամարտին մասնակցել է նաև հեծելազորի կրտսեր սպա (կորնետ) Հովհաննես Բաղրամյանը): Թուրքական ուժերը, ընդունելով ճակատային մարտը, փորձեցին ակտիվ դիմադրություն ցույց տալ, որը որոշ հատվածներում ուղեկցվեց նաև սվինամարտով: Սակայն մեծ կորուստներ կրելուց հետո ստիպված էին փախչել:

Շարունակելով առաջխաղացումը՝ հայկական զորամասերն օրվա ընթացքում հետ գրավեցին Գեչրլուն, Մուլաբայազետը, Սարդարապատ գյուղն ու կայարանը և դրանից աջ ընկած դաշտային շրջանը: Հայկական զորքերի աջ թևում 5-րդ գնդի մի գումարտակ վաղ առավոտյան հարձակվեց Կոշ-Թալիշ ուղղությամբ և մինչև երեկո մղված մարտերով ազատագրեց Ուջան և Կոշ գյուղերը: Օրվա մարտերում թուրքական առաջապահ ուժերը գլխովին ջախջախվեցին՝ տալով ավելի քան 500 սպանված ու վիրավոր: Հայկական զորքերը, մարտերի արդյունքում հաղթանակ տանելով, առաջ շարժվեցին 15-20 կմ-ով:

Մայիսի 22-ին պարտություն կրելուց հետո, օգտվելով այն հանգամանքից, որ հայկական զորքը ելման դիրքերից չկտրվելու նկատառումով չչարունակեց կրնկակոխ հետապնդումը՝ թուրքական գլխավոր ուժերը նահանջեցին Արաքս կայարանի ուղղությամբ՝ ամրանալով կայարանի մատույցներում և այդ ուղղությամբ երկաթգծից

հարավ և հյուսիս գտնվող բարձունքներում: Ճակատամարտի հետագա օրերին երկուստեք մարտավարական բավական մեծ նշանակություն ունեցան հատկապես Արաքս կայարանից հյուսիս գտնվող 449 (Թյուլքի-թափա) և 440 (Չիմնի Ղըռ) բարձունքները, որտեղ նույնպես այդ ժամանակ դիրքավորվեցին նահանջած թուրքական ստորաբաժանումները:

Մայիսի 23-ին Սարդարապատի գլխավոր ճակատում ակտիվ մարտական գործողություններ տեղի չունեցան, միայն ձախ թևում Իգդիրից նահանջած զորաջոկատը մարտի բռնվեց Ջաֆարաբադի շրջանում: Այդ մարտում հաղթանակից հետո Իգդիրի զորաջոկատը միավորվեց Սարդարապատի զորաջոկատի հետ Դանիել Բեկ-Փիրումյանի ընդհանուր հրամանատարության ներքո, իսկ Արաքսի կամուրջների պաշտպանությունը վստահվեց 2-րդ հատուկ հեծյալ՝ Ջեյթունի գնդի ստորաբաժանումներին, որոնք որպես պահեստազոր տեղակայված էին Շահրիար գյուղում: Ճակատի մյուս ուղղություններով կողմերը զբաղված էին հիմնականում հակառակորդի դիրքերի հետախուզությամբ և մարտակազմերը հետագա գործողություններին պատրաստելով: Մայիսի 22-ին և 23-ին զորքերին աջակցության համար ճակատ այցելեցին մի խումբ հոգևորականներ՝ Գարեգին եպիսկոպոս Հովսեփյանի և Զավեն արքեպիսկոպոսի գլխավորությամբ: Մայիսի 22-ի վճռական մարտից առաջ հանդիպելով 5-րդ գնդի զինվորներին և ոգևորիչ ճառ արտասանելով՝ Գարեգին եպիսկոպոս Հովսեփյանը Պողոս Բեկ-Փիրումյանի հրամանատարությամբ կոչող գունդը մկրտեց «Մահապարտներ» անունով¹⁰:

6. Ընդհանուր իրադրությունը ճակատամարտի առաջին օրերին

Մայիսի 22-ի մարտերից հետո զորախմբի հրամանատար Մովսես Սիլիկյանը իր տրամադրության տակ եղած զորաջոկատների մի մասը՝ 6-րդ գունդը, 2-րդ հեծյալ գունդը, պարտիզանական հեծյալ գունդը և այլ ստորաբաժանումներ շտապ տեղափոխեց Բաշ-Ապարանի ճակատ՝ կանխելու այդ ուղղությամբ Երևանի վրա արշավող թուրքական զորքերի առաջխաղացումը: Սարդարապատի ճակատում հայերի առաջին հաղթանակը բեկումնային նշանակություն ունեցավ ոչ միայն զորքի մարտական տրամադրվածության

¹⁰ Աֆանասյան Ս., Սարդարապատի հաղթանակը..., էջ 43:

բարձրացման ու հետագա հաղթանակների համար, այլև Երևանի նահանգի հայ բնակչության և արևմտահայ գաղթականների խուճապային տրամադրությունների հաղթահարման համար: Մայիսի 24-ին գեներալ Մովսես Միլիկյանը ճակատամարտին զինվորագրվելու կոչով դիմեց ժողովրդին:

Երևանից ու շրջակա գյուղերից բնակչությունը ջուր և սննդամթերք, անհրաժեշտ այլ իրեր էր ուղարկում ռազմաճակատում կռվողներին:

Սարդարապատի ճակատում առաջին պարտությունից հետո հաջողություն գրանցելու և առաջխաղացումը հեշտացնելու նպատակով թուրքական հրամանատարությունը նախաձեռնեց հայկական զորքերի թիկունքը թյուրքաբնակ գյուղերի խռովություններով թուլացնելու գործելակերպը: Դեռևս հայերի հակահարձակման առաջին օրը՝ մայիսի 22-ին, նման խռովություն եղավ Դավալու - Ղամարլու շրջանում: Այդ օրը, երբ անվտանգության նկատառումներով Դավալուի հայ բնակչությունը գնացքով տեղափոխվեց Ղամարլու, տեղափոխությունն ապահովող Վանի 4-րդ գունդը ճանապարհին առջևից և հետևից ենթարկվեց շրջակա թուրքական և քրդական գյուղերի հրոսակախմբերի (շուրջ 5000) զանգվածային հարձակմանը: 5 ժամ տևած կռիվը հատկապես կատաղի էր Ավշար և Շիրազլու գյուղերի մատույցներում, որոնք գրավեց հայկական զորաջոկատը: Սակայն օրվա վերջում գունդը կենտրոնացավ Յուվա գյուղում: Հայկական կողմի կորուստները կազմեցին 37 սպանված և վիրավոր, թուրքերինը՝ 100-ից ավելի¹¹: Հետագա օրերին՝ մինչև Սարդարապատի ճակատամարտի ավարտը և հունիսի սկզբին Դիլիջանի ճակատ մեկնելը, Ղամարլուի շրջանը վերահսկող Վանի 4-րդ գունդը հուսալիորեն պաշտպանեց Երևանյան զորախմբի թիկունքը Շարուրի կողմից, ինչպես նաև ձախողեց թուրքական զորքերի՝ այդ շրջանում Արաքսի գետանցման փորձը:

7. Մարտական հետագա գործողությունները

Մայիսի 24-ին թուրքական կողմը հարձակում ձեռնարկեց, բայց հայկական հրետանու դիպուկ կրակից զգալի կորուստներ կրելով՝ հետ շարտվեց: Կողմերի ելման դիրքերը

¹¹ Սարդարապատ Բաշ-Ապարան Ղարաքիլիսա: 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերը, Երևան էջ 176:

մնացին անփոփոխ: Պարտությունները և ծանր կորուստները թաքցնելու համար թուրքական հրամանատարությունը հնարեց Ադին կայսրանում թուրքական զինվորական գնացքաշարի խորտակման կեղծ պատմություն և տարածեց մամուլի միջոցով¹²: Մարտերից հետո Մ. Սիլիկյանի հրամանով կատարվեց հայկական ուժերի վերախմբավորում: Կենտրոնական՝ Սարդարապատ-Արաքս կայսրան ուղղությամբ դիրքավորվել էին հայկական գլխավոր հարվածային ուժերը՝ 5-րդ հրաձգային գնդի վաշտերը, ինչպես նաև 1-ին հատուկ հեծյալ գնդի մեկ հեծելավաշտ, երևանյան զորախմբի շտաբի պարեկային վաշտը: Չախ թևում՝ երկաթգծից հարավ, Սարդարապատ և Մոլլաբայազետ գյուղերի ուղղությամբ տեղակայված էին պարտիզանական հետևակ գունդը, 1-ին հատուկ հեծյալ գնդի մյուս ստորաբաժանումները, երկրորդ մարտկոցի չորս հրանոթ, Քյարիմարխ գյուղում՝ Իգդիրի զորաջոկատը (Վանի 1-ին և 2-րդ գնդերը), այնուհետև, 2-րդ հատուկ հեծյալ (Զեյթունի) գունդը, Կարաքիլիսայի գունդը, Մակեդոնի և Թուուցիկ Հովսեփի կամավորական ջոկատները՝ Արաքսի ափամերձ շրջանում: Սարդարապատի ջոկատի աջ թևում՝ կենտրոնական ուղղության առաջապահ զորամասերից ավելի հետ քաշված, արագ զորաշարժերի համար նախատեսված ուժերն էին՝ Խզնաուզում տեղակայված Երզնկայի գունդը և Խնուսի ջոկատից կես վաշտ, և Կոշում տեղակայված Մակվի գումարտակն ու Կարաքիլիսայի գնդի մեկ վաշտ: Աջ թևի առաջապահ դիրքերում՝ Արագածի լանջերին, կապիտան Պանդուխտի պարտիզանական հեծելաջոկատն էր: Սարդարապատի ջոկատի կազմում 5-րդ գնդի որոշ ստորաբաժանումներ առանձնացված էին որպես ընդհանուր պահեստագործ՝ Վերին Կուլիբեկլու (Ակնալիճ գյուղի շրջանում) և Թուրքի Զեյվա գյուղերում¹³:

Մայիսի 25-ին 5-րդ գնդի առաջապահ ստորաբաժանումները հրետանային 4 մարտկոցների և կապիտան Տաճատ Հովակիմյանի գնդացրային ջոկատի աջակցությամբ զրոհեցին 440-րդ և 449-րդ բարձունքները: Սակայն հայկական ուժերը հանդիպեցին թուրքերի համառ դիմադրությանը և, կորուստներ տալով, նահանջեցին էլման դիրքեր: Այդ ընթացքում հայերի ձախ զորասյունը Սարդարապատ գյուղից երկաթգծի երկայնքով զրոհեց դեպի Արաքս կայսրան և մոտ 3 կմ հեռավորությամբ կանգ առավ՝ հանդիպելով

¹² Նույն տեղում, էջ 177:

¹³ Սարդարապատ Բաշ-Ապարան Ղարաքիլիսա: 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերը, էջ 177:

թուրքերի առաջապահ զորամասերի համառ դիմադրությանը: Պարզվեց, որ Արաքս կայարանում տեղակայված է հակառակորդի բավական ուժեղ խմբավորում, այնինչ հայկական հետախուզությունը զեկուցել էր, թե թուրքերի հիմնական ուժերը կանգնած են Ղարաբուրուն կայարանում և Ներքին Թալինում:

Մայիսի 26-ի վաղ առավոտյան թիկունքից առաջ քաշվեցին 5-րդ գնդի պահեստային վաշտերը: Ջորախմբի հրամանատար Մովսես Սիլիկյանի ռազմագործողությունների ծրագրով նախատեսվում էր աջ, կենտրոնական և ձախ զորասյուների միաժամանակյա հարձակումով գրավել Արաքս և Ղարաբուրուն կայարանները և երկաթգծից աջ ու ձախ՝ Արագածի լանջերից մինչև Ախուրյանի ափեր ընկած ամբողջ տարածքով գրոհելով՝ հակառակորդին հետ մղել դեպի Ալեքսանդրապոլ¹⁴:

Նույն օրն առավոտյան 5-րդ գնդի առաջին գումարտակն իր հրամանատարի՝ շտաբակապիտան Վարդան Ջաղինյանի ինքնակամ հրամանով անհաջող հարձակում ձեռնարկեց Չիմնի Ղըռ (440) բարձունքի վրա և, տալով մեծ կորուստներ՝ այդ թվում նաև Ջաղինյանը, հետ քաշվեց դեպի ելման դիրքեր: Ճակատի մյուս հատվածներում ակտիվ գործողություններ տեղի չունեցան, միայն գնդապետ Ա. Պերեկրյոստովի պարտիզանական գունդը գնդացիներով հարվածեց Արաքս կայարանում տեղակայված թուրքական ուժերին¹⁵:

Մայիսի 25-26-ի ճակատային անհաջող գրոհներից հետո Մովսես Սիլիկյանը նոր ծրագիր մշակեց. Խզնաուզում և Կոշում տեղակայված զորաջոկատների արագ զորաշարժ կատարել և թուրքերի գրաված բարձունքներին հարվածներով աջակցել ճակատային գրոհներին: Ճակատի կենտրոնական և ձախ թևերն ուժեղացվեցին թիկունքից առաջ քաշված՝ Իզդիրի գնդի և պարտիզանական գնդի պահեստային ուժերով¹⁶:

Մայիսի 27-ի լուսաբացին Խզնաուզի ջոկատը սկսեց զորաշարժ կատարել և արդեն կեսօրին հաջողությամբ շրջանցեց թուրքական առաջապահ ուժերի ձախ թևը: Նույն ժամանակ Խզնաուզի ջոկատից աջ հարձակվող Կոշի ջոկատը, չկարողանալով հաղթահարել թուրքերի դիմադրությունը Ներքին Կալակուտ (Պարտիզակ գյուղից

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 178-179:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 178-179:

¹⁶ Նույն տեղում, 178-179:

արևմուտք) գյուղի մոտ՝ ստիպված կանգ առավ. որպես օգնություն՝ Երզնկայի գնդի հրամանատար գնդապետ Կ. Հասան-Փաշայանն ուղարկեց երկու վաշտ:

Սարդարապատի գլխավոր ճակատում նույն օրն առավոտյան 9-ին հայկական հրետանին շուրջ կես ժամ հուժկու համազարկեր հասցրեց հակառակորդի դիրքերին՝ հատկապես 440 և 449 բարձունքներում՝ ճնշելով նրա հրետանու և գնդացրային ջոկատների կրակը: Կենտրոնական ուղղության ուժերն այնուհետև անցան դիրքային հարձակման՝ վճռական գրոհի համար սպասելով աջից զորաշարժ կատարող ուժերի թիկունքից հարձակմանը: Գնդապետ Դանիել Բեկ-Փիրումյանը, զորքին ոգևորելու համար զինվորական համազգեստի կարմիր աստառը դուրս շրջած, անձամբ ղեկավարեց մարտը: Խզնաուզի ջոկատը, թուրքական ձախ թևը կեսօրին շրջանցելուց հետո, կտրուկ թեքվեց դեպի հարավ՝ դուրս գալով 440 և 449 բարձունքների թիկունքը: Մարտավարական այս փայլուն զորաշարժից հետո հարձակման անցան Սարդարապատի ջոկատի կենտրոնական ուղղության հիմնական ուժերը և Երզնկայի գնդի աջակցությամբ ժամը 14-ին մոտ վերջապես կարողացան գրավել այդ և հարակից այլ բարձունքները: Նույն օրը Պերեկրյոստովի ձախ զորապունն էլ, երկաթգծի երկայնքով հարձակվելով, գրավեց Արաքս կայարանը, իսկ երեկոյան նաև Մաստարա կիսակայարանը (այժմ՝ գ. Դալարիկ), որտեղ էլ կանգ առավ: Իսկ Պանդուխտի հեծյալ ջոկատը, Ներքին Կալակուտից հարավ հարձակման անցնելով, Կոշի ջոկատի և Խզնաուզի՝ օգնության հասած վաշտերի հետ միասին հաղթահարեց թուրքական ուժերի դիմադրությունը, ապա խորը ճեղքում իրականացրեց դեպի հյուսիս-արևմուտք: Մայիսի 27-28-ին, ճնշելով հակառակորդի մանր ջոկատները, Պանդուխտի ջոկատը սրընթաց ռազմարշավով՝ Թալինի, Գյոզլուի և Ղրմըզլուի վրայով հասավ մինչև Սոգյութլու, որտեղ նրան միացավ տեղի 1000-հոգանոց ջոկատը: Հակառակորդից գրավվեց մեկ հրանոթ, մեծ թվով գերիներ վերցվեցին¹⁷:

Այսպիսով մայիսի 27-ի վճռական մարտերի ընթացքում թուրքերը կատարյալ պարտություն կրեցին՝ խուճապահար նահանջելով դեպի Ղարաբուրուն կայարան-Ղարաբուրուն լեռ գիծը: Ճակատամարտը շահած, սակայն հանգստի կարիք ունեցող

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 181:

Սարդարապատի ջոկատին հրամայվեց կանգ առնել և ամրանալ Մաստարա կիսակայարանի բարձունքներում: Այդ օրվա ընթացքում Մարգարայի մոտ հետ մղվեց նաև Արաքսը գետանցել փորձող քրդական 100-հոգանոց մի հրոսակախումբ:

Մայիսի 27-28-ի գիշերը հայկական ուժերն առաջանալով հասան Ղարաբուրուն կայարան-Կարմրասար լեռ գծին: Իսկ մայիսի 28-ի ցերեկը Ղարաբուրուն-Աշնակ բնագծում տեղի ունեցած կարճատև մարտից հետո, դարձյալ չդիմանալով հայկական կողմի գրոհներին, թուրքերը սկսեցին նահանջել դեպի Արագած կայարան - Ղրմըզլու - Վերին Աղջաղալա, բայց այդ բնագծում ևս չդիմանալով՝ շուտով հետ մղվեցին դեպի ավելի հյուսիս: Այդ օրվա մարտերի արդյունքում հայկական կողմը գրավեց Ղարաբուրուն և Արագած կայարանները, ինչպես նաև Ներքին ու Վերին Թալինները և Մաստարան, իսկ հայկական հետախուզական ջոկատները հասան մինչև Անի կայարան՝ պարզելով, որ մինչև Անի և Ադին կայարաններ թուրքական ուժեր չկան, բոլորը նահանջել են: Սակայն հաջորդ օրը՝ մայիսի 29-ին, զգալի համալրում ստանալով, թուրքերը հակահարձակման անցան Արագած կայարանի վրա: Հայկական առաջապահ ուժերը, թուրքական հրետանու ճնշման, ինչպես նաև թուրքական հեծելազորի կողմից ձախ թևի շրջանցման վտանգի տակ ստիպված նահանջեցին և ամրացան Ղարաբուրուն կայարանում: Մինչդեռ ռազմաճակատի աջ թևում հայկական ուժերն ամբողջ օրը ծանր մարտեր մղեցին Շիրվանջուղ գյուղի մոտ: Հենց այդ օրը՝ մայիսի 29-ին, երևանյան զորախմբի հրամանատար գեներալ Մովսես Սիլիկյանը երկրորդ անգամ կոչով դիմեց զորքին ու ժողովրդին՝ դեպի Ալեքսանդրապոլ հաղթական մարտերը շարունակելու վերաբերյալ: Սակայն Բաթումում հայկական պատվիրակության կողմից թուրքական եռօրյա ժամկետով (մայիսի 26-29) վերջնագրի ընդունման կապակցությամբ նույն օրը զինադադար հաստատվեց: Գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանի հրամանով հայկական բոլոր զորքերի հարձակումները դադարեցին: Դա ազդարարեց Սարդարապատի ճակատամարտի ավարտը: Զինադադարի և հարձակման դադարեցման մասին լուրը խիստ դժգոհությամբ ընդունվեց ինչպես Սարդարապատի ճակատի զինվորների, այնպես էլ հրամանատարական կազմի շրջանում¹⁸: Հայկական հրետանու հրամանատար գնդապետ Քրիստափոր Արարատյանի հաղորդմամբ, թեև զինադադարի

¹⁸ Աֆանասյան Ս., Սարդարապատի հաղթանակը..., էջ 55:

հաստատման պահին երևանյան գորախմբի դրությունը մեծապես նպաստավոր էր, սակայն Ղարաքիլիսայի ճակատում հայերի կրած լիակատար անհաջողությունը ստիպեց դադարեցնել հարձակումը, քանի որ Երևանը բաց կմնար հյուսիս-արևելքից հակառակորդի ներխուժման առջև: Որոշ տեսակետների համաձայն՝ Սարդարապատի ճակատում հարձակման դադարեցումը պայմանավորված էր նաև հայկական կողմի զինապահեստների գրեթե դատարկ լինելու և մյուս կողմից, թուրքական ուժերի՝ թարմ համալրումներ ստանալուց հետո հակահարձակման անցնելու վտանգով:

Բաթումում զինադադարի հաստատումից հետո Սարդարապատի ճակատում որոշ հատվածներում մարտական գործողությունները շարունակվեցին, սակայն էական փոփոխություններ տեղի չունեցան: Բաթումի հաշտության պայմանագրի կնքումից հետո՝ հունիսի 14-ին, հայկական բոլոր ուժերը զբաղեցրած դիրքերից հետ քաշվեցին պայմանագրով նախատեսված սահմանագիծ: Սարդարապատի ճակատամարտում թուրքական կողմի կորուստները կազմեցին շուրջ 3 500 սպանված և վիրավոր, մինչդեռ հայերի կորուստներն անհամեմատ ավելի պակաս էին, թեև հստակ տվյալներ չկան:

Սարդարապատի 9-օրյա ճակատամարտն ավարտվեց հայերի լիակատար հաղթանակով, որի արդյունքում հակառակորդը ջախջախվեց ու հետ շարտվեց 50-65 կմ, վերացվեց Երևանին սպառնացող անմիջական վտանգը: Հաղթանակը վճռական դեր խաղաց Արևելյան Հայաստանի դեմ թուրքական զորքերի արշավանքի մասնակի ձախողման և, մասնավորապես մյուս ճակատներում՝ Բաշ-Ապարանում հաղթական հակահարվածի և Ղարաքիլիսայում հերոսական պաշտպանության ապահովման գործում: Սարդարապատի հերոսամարտը տեղի բնակչությանն ու արևմտահայ գաղթականներին փրկեց անխուսափելի ջարդերից: Կազմակերպչական մեծ ջանքերի գնով տարած հաղթանակը նպաստեց նաև Երևանում գործող քաղաքական ու հասարակական կազմակերպությունների, ինչպես նաև տեղի ղեկավար մարմինների ու առաջատար գործիչների դերի ամրապնդմանը. փաստացի հիմք դրվեց նորահռչակ Հայաստանի Հանրապետության կայացման համար:

8. Բաշ Ապարանի ճակատամարտը

Մայիսի 23-ից Միլիկյանն իր մարտակազմի մի ջոկատ ուղարկվեց Բաշ-Ապարանի ճակատ՝ Դրոյի գլխավորությամբ: Սարդարապատում մնացին Պողոս Բեկ-Փիրումյանի՝ կամավորներից կազմված 5-րդ մահապարտների գունդը, 2 հեծյալ գունդ, Թռուցիկ Հովսեփի և Պանդուխտի (Միքայել Սեյրան) հեծյալները (1000 ձիավոր), աշխարհագրայինների նորակազմ վաշտերը (ավելի քան 1000 կովոդ) և այլ զորամասեր:

Մայիսի 20-ին, գրավելով Համամուն (այժմ՝ Սպիտակ), թուրքական 39-րդ դիվիզիան (9-10 հազար զինվոր) շարժվեց դեպի Բաշ Ապարան՝ Աշտարակ-Եղվարդ-Կոտայք գիծ դուրս գալու և Քանաքեռի գրավումով Երևանը շրջափակելու նպատակով:

Մայիսի 24-ին Դրոյի զորաջոկատը (շուրջ 5 հազար մարդ) մտավ Ալի Քուչակ՝ Էսադ փաշայի հրամանատարությամբ դեպի Բաշ Ապարան գնացող թուրքերին դիմակայելու նպատակով գավառապետ Սեթոյի (Սեդրակ Ջալալյան, 1884-1959) հավաքագրած աշխարհագորին (շուրջ 9 000 մարդ և 3 000 դրսեկ ու տեղացի քրդեր) օգնելու համար: Մայիսի 26-ին թուրք, զորամասերն անցան ընդհանուր հարձակման: Կատաղի մարտերը շարունակվել են մինչև մայիսի 29-ը: Այդ օրը Բաշ Ապարանի ճակատում ջախջախվել է հակառակորդի 2 գունդ և ոչնչացվել ծանր հրետանին: Թշնամին, մարտադաշտում թողնելով 200-ից ավելի սպանված և մեծաքանակ ռազմավար, նահանջեց: Դրոյի զորքի կազմում թուրքերի դեմ կռվել է եզդիների 1500-հոգանոց հեծյալ ջոկատը՝ Ջհանգիր աղայի գլխավորությամբ: Ճակատամարտում զոհվել է հայտնի հարյուրապետ Ջենյակը (Հարություն Նանամյան):

9. Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը

Թուրք-հայկական պատերազմի վճռական տեղամասերից էր նաև Ղարաքիլիսայի ճակատը: Ալեքսանդրապոլի անկումից հետո Ղարաքիլիսայի ուղղությամբ շարժվող թուրք. զորամասը մայիսի 20-ին գրավեց Ջաջուռը, Աղբուլաղը (Լուսաղբյուր), Ղալթաղչին (Հարթագյուղ), մայիսի 21-ին՝ Վորոնցովկան (Տաշիր): Մայիսի 22-ին Հայկական կորպուսի

հրամանատարը (գեներալ Թովմաս Նազարբեկյան) և սպայակույտը տեղափոխվեցին Դիլիջան: Ջալալօղլիի (Ստեփանավան) մոտ մայիսի 21-22-ի մարտերից հետո Անդրանիկի ջոկատը կենտրոնացավ Դսեղ գյուղում և հետագա գործողություններին չի մասնակցել: Գեներալ Նազարբեկյանի հրամանով կորպուսի 1-ին դիվիզիան (հրամանատար՝ գնդապետ Աթաբեկ Բեյ-Մամիկոնյան) և 2 լեռնային մարտկոցներ փոխադրվել են Շահալի (Վահագնի), մնացածները կենտրոնացել են Դիլիջանի մոտ: Հայկական զորքն ունեցել է 6 հազար զինվոր, 10 հրանոթ և մոտ 20 գնդացիր, թուրքական, զորքը (հրամանատար՝ Ջավադ բեյ)՝ 10 հազար զինվոր, 70 հրանոթ և 40 գնդացիր: Ճակատամարտին մասնակցել է նաև Գարեգին Նժդեհը՝ իր հեծյալ գնդով (100 հեծյալ): Հայկական ուժերը հիմնական հարվածները թուրքերի գերակշիռ ուժերին հասցրել են Ղշլաղ (Դարպաս) գյուղի մոտ, Բզովդալի (Բազում) մատույցներում և Մայմեխ լեռան լանջերին: Մարտերում աչքի ընկան գնդապետ Նիկոլայ Ղորղանյանի (Կորգանով) զորամասը, հերոսաբար զոհված շտաբ-կապիտան Գուրգեն Տեր-Մովսիսյանի հրետանավորները և ուրիշներ: Հայերը կրեցին զգալի կորուստներ (սպանված, վիրավոր և գերի): Մեծ էին նաև թուրքերի կորուստները, սակայն համալրում ստանալով՝ նրանք անցան հակահարձակման և մայիսի 30-ին ներխուժել Ղարաքիլիսա: Հայկական ուժերը հարկադրված նահանջեցին Դիլիջան: Ղարաքիլիսայում և շրջակա գյուղերում թուրք ջարդարարները կոտորել են հայ բնակչությանը (շուրջ 5 հազար մարդ), ավերել բնակավայրերը: Ղարաքիլիսայի ճակատամարտում մեծ կորուստներ պատճառելով թշնամուն՝ կասեցվել է նրա գերակշիռ զորքի առաջխաղացումը դեպի Դիլիջան և Թիֆլիս: Մարդարապատում աչքի են ընկել նաև հեծելազորային դասակի հրամանատար Հովհաննես Բաղրամյանը, գնդապետ Դոլուխանյանը, զրող Ակսել Բակունցը, լեզվաբան Գրիգոր Ղափանցյանը, ռուս զինվորականներ Վասիլի Պերեկրեստովը, Սիլինը, հույն սակելարին, բազմաթիվ հոգևորականներ՝ Գարեգին եպիսկոպոս. Հովսեփյանի գլխավորությամբ, և ուրիշներ: Մայիսյան հերոսամարտերը ձախողել են հայերին վերջնականապես բնաջնջելու երիտթուրքերի ծրագիրը: Այդ մարտերի շնորհիվ Արևելյան Հայաստանի մի մասում վերականգնվել է հայկական պետականությունը. 1918 թ.-ի մայիսի 28-ին հռչակվել է Հայաստանի առաջին

հանրապետությունը, դրվել է ամբողջական հայրենիքի վերականգնման ճանապարհի սկիզբը:

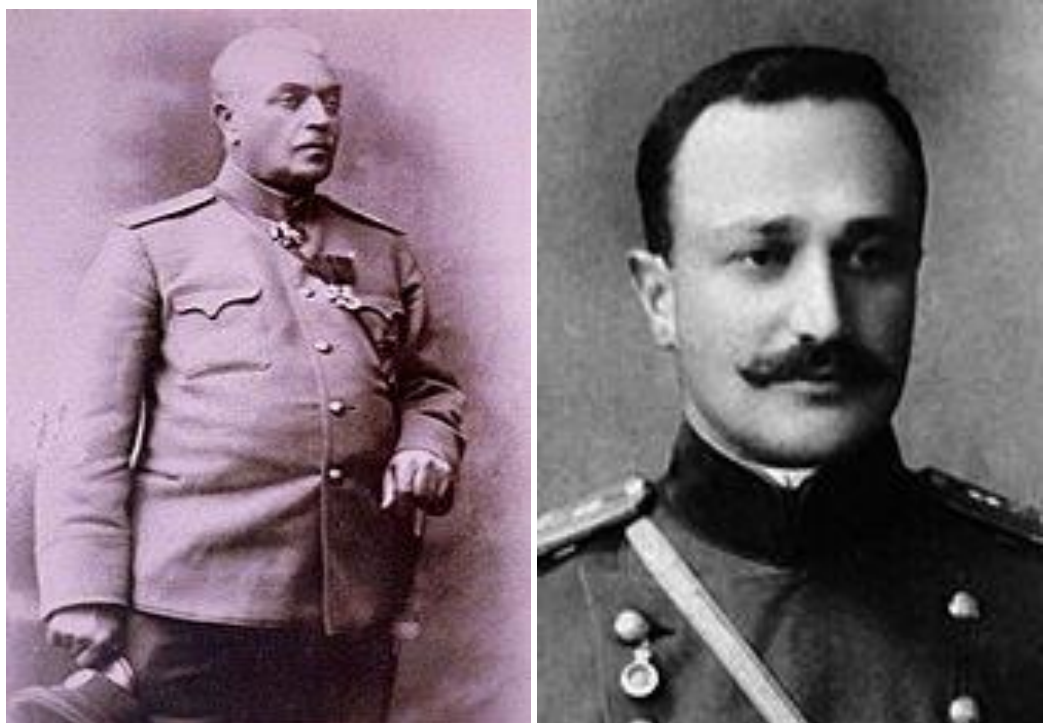
Եզրակացություն

Այսպիսով, տարբեր առարկաների շրջանակներում հայ ժողովրդի հերոսամարտերի ներկայացումը թույլ է տալիս ոչ միայն սովորողների մոտ ձևավորել տարբեր կարողունակություններ (կոմպետենցիաներ), այլ նաև նրանց մոտ ձևավորել ռազմական գործի վերաբերյալ տարրական գիտելիքներ: Վերջինս նշանակում է, որ ուսուցիչը պետք է այդ դասաթեմաների ուսուցման ժամանակ կարևորի ոչ միայն կարողունակությունների ձևավորում այլ նաև ուշադրություն դարձնի այն հարցերին, որոնք վերաբերվում են մարտական գործողություններին (պաշտպանություն, հարձակում, հակահարձակում և այլն), որոնցից գորաշարժերը, ռազմավարությունները, տակտիկական տարբեր քայլերը:

Դասավանդման փորձը, ցույց է տալիս, որ այդպիսի հարցերը հետաքրքրում են աշակերտներին և դրանց վերաբերյալ տարբեր հարցադրումներ են ուղղում ուսուցիչներին:

Ցանկ օգտագործված գրականության

1. Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետություն, հ. հատոր 1, Երևան, 2005:
2. Ասրյան Ա., Արամ Մանուկյանի գործունեությունը Սարդարապատի հերոսամարտի օրերին // Կանթեղ. — հատ. 2. 2017, էջ 164-172:
3. Սարդարապատ, Բաշ-Ապարան, Ղարաքիլիսա: 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերը, Երևան 1998:
4. Կարապետյան Մ., Հայկական ազգային բանակային կորպուսի ստեղծման պատմությունից, 1 (82), «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան 1994, էջ 6-12:
5. Աֆանասյան Մ., Սարդարապատի հաղթանակը, Հայաստան, մայիս 1918, Երևան 1991:

Գեներալ Թովմաս Նազարբեկյան Գեներալ Քրիստափոր Արարատյան